

CZESŁAW KAROLAK
Poznań

SOCJOLOGIA STEREOTYPU A KRYTYKA ŚWIADOMOŚCI POTOCZNEJ W LITERATURZE RFN

1. HISTORIA I STAN BADAŃ NAD STEREOTYPEM

Współczesne nauki humanistyczne stosunkowo często i chętnie odwołują się w swych badaniach zarówno teoretycznych, jak i empirycznych do kategorii stereotypu. Częstotliwość i sposób operowania tą kategorią mogą nasuwać podejrzenie, że mamy tu do czynienia ze swego rodzaju stereotypem wtórnym¹. Spostrzeżenie to może dotyczyć także literatury pięknej; na wybranych przykładach krótkich form prozatorskich w literaturze RFN, podejmujących problematykę świadomości potocznej, zostanie w dalszej części artykułu ukazany związek między możliwością negacji a możliwością kreacji stereotypu.

Pojęcia „stereotyp” i „uprzedzenie”² zostały bliżej zdefiniowane dopiero w XX wieku, jednak począwszy od okresu Odrodzenia można odnotować wzrastające zainteresowanie tym kręgiem problemowym. Krytyką i relatywizacją własnych wzorców kulturowych zajmowali się we Francji m. in. Kartezjusz, Voltaire i encyklopedyści, a w Niemczech Leibniz, Lessing, Kant i Schopenhauer, a także Hegel, Feuerbach i Marks. Jednak dopiero rozwój nauk społecznych w XX wieku uczynił kategorię stereotypu istotnym narzędziem badawczym. W 1922 r. ukazała się praca Waltera Lippmanna *Public Opinion*³ będąca pierwszą liczącą się próbą zdefiniowania pojęcia stereotypu i zastosowania go w badaniach socjologicznych. Lippmann nadał tej kategorii charakter raczej pragmatyczny; z pewnością dał tu o sobie znać „złoty wiek” behawiorystycznej teorii nauczania Thorndike’a, Hulla, Skinnera i in. Stereotypy — w rozumieniu Lippmanna — funkcjonują jako „obrazy w naszych głowach”. Mówiąc o ich rodowodzie Lippmann wymienia sztuki plastyczne, literaturę, filozofię i religię, które — jego zdaniem — przekazują odbiorcy

¹ Por. Z. Mitosek, *Literatura i stereotypy*. Wrocław 1974, ss. 10-11.

² W dalszej części szkicu zostanie podjęta próba kontrastownego określenia pojęć z tego kręgu problemowego.

³ W. Lippmann, *Public Opinion*. New York 1922.

określone schematy (figury) myślowe, przy pomocy których odczytuje on rzeczywistość:

„We do not first see and then define, we define first and then see. In the great blooming, buzzing confusion of the outer world we pick out what our culture has already defined for us, and we tend to perceive that which we have picked out the form stereotyped for us by our culture.”⁴

Stereotyp koresponduje więc z *cultural patterns* tworząc system, który narzuca określoną formę oglądu rzeczywistości. W tym punkcie kategoria stereotypu u Lippmanna wykazuje wyraźną zbieżność z pojęciem świadomości potocznej, tak jak ją rozumie współczesna socjologia. Lippmann podkreśla także dwie „pozytywne” funkcje stereotypu: funkcje „ekonomiki” i „samoobrony”; pierwsza polega na kategoryzacji i selekcji przedmiotów poznania (na określaniu ich różnic i podobieństw), druga — na uznaniu, że stereotypy mogą być

„... the core of our personal tradition, the defenses of our position in society ... it is the guarantee of our self-respect: it is the projection upon the world of our own sense of own value, our own position and our own rights.”⁵

Praca Lippmanna stanowi istotny punkt wyjścia niemal dla wszystkich współczesnych socjologów, socjopsychologów, a także lingwistów zajmujących się problemem stereotypu. Nie oznacza to bynajmniej, że kategoria stereotypu została tym samym raz na zawsze zdefiniowana; Lippmann ukazał raczej perspektywy dalszych badań. Jego zdecydowanie pragmatyczne stanowisko badawcze wywołało jednak szereg głosów krytycznych. Zasadnicze wątpliwości zgłosił James B. Wilcott⁶. Jego zdaniem, teoria stereotypu posiada zasadniczy mankament wynikający z przednaukowego, pragmatycznego stanowiska badawczego, które zbyt chętnie i pochopnie próbuje dziennikarskie spostrzeżenia przyoblec w naukową terminologię. Wilcott odmawia terminowi „stereotyp” naukowej operatywności i „neutralności”. Również nacjonalistyczny nurt amerykańskich nauk społecznych odrzucał termin „stereotyp” jako zbyt „konfliktowy”, będący „obcym ciałem” w procesach integracji społecznej i tzw. *American way of life*⁷.

W przeciwieństwie do tych opinii krytycznych można wskazać na szereg prac odwołujących się pozytywnie do teorii Lippmanna. Należałoby tu wymienić przede wszystkim prace Hermanna Müllera, Wolfganga Manza i Reinholda Berglera, a na gruncie amerykańskim — Marvin

⁴ W. Lippmann, *op. cit.*, cytowano z wydania z r. 1949, s. 81.

⁵ Jak wyżej, s. 95.

⁶ J. E. Wilcott, *The Rots of Nonsense. A Critical Analysis of terminus and Theory „Stereotype”*. New York 1967.

⁷ B. L. Derton, *Stereotypes*. New York 1959 (I wyd. 1933 r.).

Karlinsa, Johna C. Brigham, Russela A. Jonesa i in.⁸ Müller posługuje się pojęciem stereotypu w opozycji do terminu „uprzedzenie” (*Vorurteil*); ten ostatni budzi, jego zdaniem, zastrzeżenia, gdyż jest „znaczeniowo negatywnie obciążony”. Zupełnie odmiennego zdania są Bergler i Six, którzy, podobnie jak Allport⁹, wyprowadzają znaczenie terminu „uprzedzenie” z łacińskiego określenia *praejudicium* i odnoszą je do tzw. *Einstellungs-Systeme*, to znaczy, że uprzedzenie jest w ich rozumieniu elementem systemu postaw; należy więc skoncentrować badania na tym ostatnim — bardziej ogólnym i neutralnym — zagadnieniu (systemie), a nie na jednym z jego przejawów. Pogląd ten formułuje w podobny sposób Wolfgang Stumme, rezygnuje jednak całkowicie ze znaczeniowego różnicowania stereotypu i uprzedzenia:

„Postawy (*Attitüden*) rozumiemy (odróżnieniu od uprzedzeń lub stereotypów) w ten sposób, że nie są one ani ukierunkowane, ani też zmienialne. Natomiast w przypadku uprzedzeń i stereotypów, które tu uważamy za synonimy, chodzi wyłącznie o postawy negatywne...”¹⁰

Przytoczona wypowiedź należy jednak z pewnością do wyjątków na europejskim gruncie badań nad stereotypem; do chwili obecnej nie zrezygnowano bowiem z prób zaszeregowania pojęć stereotyp — uprzedzenie (obok terminów *image*, *attitude* i innych pojęć pokrewnych lub pochodnych). Jedną z pierwszych prób w tym zakresie podjęli Daniel Katz i Kenneth W. Braly¹¹. Wskazują oni wprawdzie na znaczne powinowactwo pojęć „stereotyp” i „uprzedzenie”, wprowadzają jednak pewne istotne kryterium rozróżniające: stereotyp ma dla nich w pierwszym rzędzie aspekt kognitywny, natomiast uprzedzenie — aspekt afektywny. Pogląd ten można by uznać za słuszny, gdyby nie fakt, że zarówno uprzedzenie,

⁸ H. Müller, *Rassen und Völker im Urteil der Jugend. Vorurteile und Methoden zu ihrem Abbau*. Stuttgart 1967; W. Manz, *Das Stereotyp. Zur Operationalisierung eines sozialwissenschaftlichen Begriffs*. Meisenheim am Glan 1968; R. Bergler, B. Six, *Stereotype and Vorurteile*. (W:) *Handbuch der Psychologie*. T. VII/2, Göttingen 1972; M. Karlins i in., *On the Fading of Social Stereotypes*. (W:) „*Journal of Personality and Social Psychology*” t. 13 (1969 r.); J. Brigham i Th. Weissbach, *Racial Attitudes in America. Analyses of Findings in Social Psychology*. New York 1972; R. A. Jones i R. D. Ashmore, *The Structure of Intergroup Perception. Categories and Dimensions in Views of Ethnic Groups and Adjectives Used in Stereotype Research*. (W:) „*Journal of Personality and Social Psychology*” t. 25 (1973 r.).

⁹ G. W. Allport, *Die Natur des Vorurteils*. Hrsg. und kommentiert von C. F. Graumann. Köln 1971.

¹⁰ Zob. R. König. (Hrsg.), *Handbuch der empirischen Sozialforschung*. T. 12 Stuttgart 1969, s. 115.

¹¹ D. Katz, K. Braly, *Racial Stereotypes of 100 College Students*. (w:) „*Journal of Abnormal and Social Psychology*”, t. 28 (1933 r.).

jak i stereotyp dąży do fałszywej racjonalizacji (w polskiej literaturze naukowej można spotkać niekiedy po prostu określenie „racjonalizacja”, będące chyba nieporozumieniem¹².) Na tę dążność wskazuje wielu autorów zajmujących się problematyką stereotypów i uprzedzeń (Allport, Forkheimer, Strzelewicz, Bergler, Brückner, Koch - Hillebrecht i in.). Tak więc kognytywność i afektywność nie są tu precyzyjnymi wyróżnikami. Wspomniany już Wolfgang Manz przejmuje punkt widzenia zaproponowany przez Katza i Braly'ego, wzorując się zwłaszcza na metodzie tzw. *Eigenschaftslistenverfahren* np. opis grup narodowościowych na podstawie redukcji cech). W tym kontekście należałoby wspomnieć o wcześniejszej pracy Reinholda Berglera¹³ (niż wymieniona w przyp. 8), pochodzącej z okresu, w którym autor nie kategoryzował jeszcze pojęć „stereotyp” — „uprzedzenie”. Bergler uważał, że struktury stereotypowe mogą mieć zarówno pozytywne, jak i negatywne „profile znaczeniowe”:

„Wenn man diese grundsätzlich negative Komponente (Komponent charakterystisch — jak pisze Bergler — dla uprzedzeń) ... eliminiert, ... ist eine Differenzierung gegenüber stereotypen Systemen nicht mehr möglich.”¹⁴

Tak więc rozgraniczenie jest możliwe jedynie w stosunku do stereotypu posiadającego indeks pozytywny.

Szczególnie przydatna okazała się sformułowana przez Berglera „lista” własności stereotypu. Właściwości te można określić skrótowo w następujący sposób: (1) pseudoracjonalizm, (2) schematyzm, (3) stabilność i ciągłość, (4) eliminowanie cech specyficznych, (5) typologizacja pozostająca w ściślejszym związku ze specyfiką grupy, (6) zróżnicowany poziom abstrakcji, (7) zdolność do integracyjnego działania w ramach grupy, (8) funkcjonowanie zarówno w *out-* jak i *in-group* — hetero- i autostereotyp —, (9) funkcjonowanie jako system oczekiwań ról (*role-expectation*), (10) tendencja selektywna.

Scharakteryzowane tu terminologiczne i metodologiczne zabiegi wokół problemu kontrastownego określenia kategorii „stereotyp” — „uprzed-

¹² Wskażmy tu na dwa przykłady błędnego użycia określenia „racjonalizacja”. F. Ryszka uważa, że stereotyp jest „racjonalizacją naszych poczynań”. Ze względu na pozorną naturę tego procesu należałoby tu użyć określenia „fałszywa (pozorna) racjonalizacja” lub przynajmniej umieścić je w cudzysłowie. Podobne, jakkolwiek spełnione w innym kontekście uchybienie spotykamy w książce N. Honszy, Z. Światłowskiego i B. Wengierki *Profile współczesności*, gdzie autorzy mówią o dążności pisarzy NRD do „racjonalizacji narodowego socjalizmu” (!).

¹³ R. Bergler, *Psychologie stereotyper Systeme. Ein Beitrag zur Sozial- und Entwicklungspsychologie*. Bern und Stuttgart 1966.

¹⁴ R. Bergler, *op. cit.*, s. 98.

zenie" (podejmowali je Katz/Braly, Bergler, Six, Manz, Stumme i in.) nie odnoszą się bynajmniej do wszystkich kierunków badań nad stereotypem. Zwłaszcza socjologowie amerykańscy (zob. przyp. 8) zdają się przechodzić nad zagadnieniami terminologicznymi i metodologicznymi do porządku dziennego i wychodzą często od prostych (Wilcott powiedziałaby: dziennikarskich) obserwacji:

„Stereotypes are generalized impressions of groups acquired by individuals from a number of sources, including sometimes direct experience with members of the stereotyped groups. For the most part, however, stereotypes appear to be learned by word mouth or from books and films. These media create a vast cultural matrix in which images can develop and persist irrespective of the reality they are supposed to represent...”¹⁵

Również dla Gordona W. Allporta¹⁶ jest ta obserwacja (i jej opis) punktem wyjścia jego teorii uprzedzeń. W swoich badaniach Allport wprowadza usiłując wyróżnić kategorię stereotypu (nazywając stereotypem „bardzo silne przekonanie związane z kategorią” — z procesem kategoryzacji), która służy do usprawiedliwienia (względnie fałszywej racjonalizacji) naszego działania (w ramach tejże kategorii¹⁷. Allport widzi w dążności do fałszywej racjonalizacji cechę różniącą stereotyp od uprzedzenia, nie przestrzega jednak przyjętego przez siebie niejako modelowego rozróżnienia, stwierdza bowiem, że również uprzedzenie dąży do „pseudoracjonalnej motywacji”¹⁸. Kwestii tej nie rozwiązała także propozycja rozróżnienia stereotypu i uprzedzenia na podstawie pozytywnego lub negatywnego indeksu wypowiedzi (podobnie jak to czynił wspomniany już Reinhold Bergler); Allport sam poddaje w wątpliwość swoje rozróżnienie stwierdzając, że istnieją uprzedzenia pozytywne¹⁹, choć stanowią raczej zjawisko o małym znaczeniu. Definiuje on uprzedzenia jako „negatywną lub wrogą postawę wobec osoby należącej do określonej grupy, wynikającą z faktu przynależności do tej grupy, której przypisuje się negatywne cechy”²⁰. Niewątpliwym osiągnięciem Allporta jest zwrócenie uwagi na mechanizmy procesu kategoryzacji, towarzyszącego powstawaniu stereotypów i uprzedzeń. Proces ten wykazu-

¹⁵ M. Karlins i in., *op. cit.*, s. 1.

¹⁶ G. W. Allport, *op. cit.*

¹⁷ Jak wyżej, s. 200.

¹⁸ Jak wyżej, s. 28.

¹⁹ Tego samego zdania jest również O. Klineberg (*Social Psychology*, New York 1954; I wyd. 1940 r.).

²⁰ G. W. Allport, *op. cit.*, s. 21. Stąd też nieodłącznym atrybutem uprzedzenia jest jego funkcja odgraniczająca („*Abgrenzungsfunktion*”). Por. A. Ostermann, H. Nicklas, *Vorurteile und Feindbilder*. Schwarzenberg 1976, s. 29.

je pięć zasadniczych właściwości: (1) tworzenie obszernych i chłonnych przyporządkowań, co powoduje, że każde nowe doświadczenie jest ujmowane w starych kategoriach; (2) asymilowanie wszystkiego co możliwe i użyteczne dla podtrzymania kategorii; (3) szybka identyfikacja przedmiotów uprzednich kategoryzacji; (4) „zabarwienie” wszystkich podporządkowanych przedmiotów tą samą jakością wyobrażeń i emocji; (5) względna (fałszywa) racjonalizacja kategorii. Jeśli chodzi o formy „realizacji uprzedzeń”, to Allport skonstruował 5-stopniową skalę (będącą elementem 7-stopniowej skali kontaktów między grupami społecznymi²¹. Skala ta obejmuje następujące zmienne: (1) oszczerstwo, (2) unikanie (izolacja), (3) dyskryminacja, (4) przemoc fizyczna, (5) pozbawienie życia.

Podobnie deskryptywny charakter ma praca L. H. Kidder i V. M. Stewart poświęcona psychospołecznej analizie motywów uprzedzeń²².

Bardzo interesującą próbę usytuowania problemu uprzedzeń w procesach integracyjnych grupy podjął Willy Strzelewicz²³. Zwrócił on uwagę na rolę nawyków językowych w procesie tworzenia się stereotypów i uprzedzeń (na problem ten stosunkowo niedawno zwrócili uwagę językoznawcy):

„... gruppenspezifisch normierte Sprachgewohnheiten müssen zu den bedeutenden vorurteilsbegünstigenden Faktoren gerechnet werden ... Einen Schritt weiter in der Annäherung an eine volle Vorurteilsfunktion (der Sprache) findet sich die Anpassung (Allport używa terminu *Konformität*, Wallner²⁴ mówi o *kohäsive Wirkung* na grupę, z którą ma nastąpić identyfikacja) an einen bestimmten Sprachgebrauch.”²⁵

Załączki tej koncepcji można także znaleźć u Maxa Horkheimera; wyróżnia on uprzedzenia negatywne (w stosunku do grupy obcej) i pozytywne (wobec grupy własnej), będące odpowiednikami przytoczonego podziału Berglera na hetero- i autostereotyp. Horkheimer mówi w kontekście roli języka o tzw. „fetyszyzmie znaku” i jego wpływie na wspomniany proces kategoryzacji. Na funkcję języka wskazuje także Peter Brückner²⁶; funkcję tę upatruje w tworzeniu swego rodzaju punktów

²¹ Por. G. W. Allport, *Treibjagd auf Sündböcke*. Berlin, Bad Nauheim 1951, s. 6.

²² L. H. Kidder, V. M. Stewart, *Vorurteile*. Weinheim/Basel 1976.

²³ W. Strzelewicz (Hrsg.), *Das Vorurteil als Bildungsbarriere. Elf Beiträge*. Göttingen 1965, s. 34.

²⁴ E. M. Wallner, *Vorurteil und Völkerverständigung*. Kulturabteilung der Kgl. Niederländischen Botschaft Bonn 1971.

²⁵ W. Strzelewicz, *op. cit.*, s. 34.

²⁶ P. Brückner, *Analyse des Vorurteils. Begriff, Genese, soziale und politische Bedeutung*. (w:) A. Silenius, *Vorurteile in der Gegenwart. Begriffsanalyse — Funktionen — Wirkung — Störungsfaktor*. Frankfurt/M. 1966, s. 12.

orientacyjnych (moment orientacji w poznawczym przyswajaniu nowych elementów rzeczywistości jest do pewnego stopnia wspólnym punktem wyjścia niemal wszystkich socjologów i socjopsychologów zajmujących się kategorią stereotypu i uprzedzenia). W przypadku rutynizacji w tym zakresie tworzy się „nawyk wyrokowania” (*Urteilsgewohnheit*), „die nicht ausreichend begründet werden kann (und) vorurteilhaft ist”²⁷. Brückner zwraca również uwagę na polityczno-psychologiczną funkcję stereotypu: zwłaszcza w społeczeństwie odznaczającym się dużą anonimością stosunków międzyludzkich stereotyp może być jedynym „hasłem rozpoznawczym”, określającym przynależność jednostki do określonej grupy. Jej stabilność może zostać czasowo zapewniona również przez skierowanie wewnątrzgrupowych frustracji przeciwko (stygmatyzowanej²⁸) grupie obcej. Brückner podkreśla permanentny charakter wewnątrzgrupowej selekcji wartościującej, jaka dokonuje się poprzez system stereotypów i uprzedzeń („soziale Vorurteile als selektive Filter”):

„Manchmal gewinnt man den Eindruck, daß feindselige Haltungen eher die Ursache als die Folge eines Vorurteils sind, und meint, daß Vorurteile vielleicht deshalb durch bessere Kontaktchancen so schwer zu bekämpfen seien.”²⁹

Również Alexander Mitscherlich rozpatruje kategorię stereotypu (uprzedzenia) w kontekście norm wewnątrzgrupowych i widzi bezpośredni związek między tą kategorią a systemem władzy charakterystycznym dla tej grupy („Powiedz mi, jakie masz uprzedzenia, a powiem ci, w jakim systemie władzy jesteś zdomowiony”³⁰.) Jest to więc wyznacznik postawy uprzedzonej to, zdaniem Mitscherlicha (a także Hofstättera³¹), brak gotowości zdeklarowania własnej niewiedzy lub niekompetencji, który prowadzi do mechanicznego przejmowania opinii od grupy, co jest

²⁷ P. Brückner, jak wyżej, s. 14.

²⁸ Zagadnienie stygmatyzacji poruszył E. Goffman w swej pracy *Stigma. Über Techniken der Bewältigung beschädigter Identität*. Frankfurt/M. 1967, (I wyd. w USA w 1963 r.). Wiąże się ono bezpośrednio z kategorią stereotypu — podobnie jak problemy tzw. „self-fulfilling-prophecy”, czy „scapegoat” i dotyczy nie tyle mechanizmów funkcjonowania stereotypu ile jego społecznych konsekwencji.

²⁹ P. Brückner, *op. cit.*, ss. 18-20. Prawidłowość ta koresponduje z tzw. techniką odbicia („Abschirmungstechnik”) — problemem zasygnalizowanym przez Allporta (*op. cit.*, s. 11). Polega ona na afektywnym odrzucaniu informacji negujących lub relatywizujących określony stereotyp, co stanowi swego rodzaju barierę dla ewentualnych dalszych procesów poznawczych. Por. W. Strzelewicz, *op. cit.*, s. 10.

³⁰ A. Mitscherlich, *Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft. Ideen zur Sozialpsychologie*. München 1963, s. 364.

³¹ P. R. Hofstätter, *Die Psychologie der öffentlichen Meinung*. Wien 1949, s. 3.

— zdaniem obu psychologów — elementarnym przejawem tworzenia się stereotypu w opinii publicznej (stereotyp grupowy). W tym ujęciu jest więc stereotyp czynnikiem transponującym indywidualne cechy charakteru bezpośrednio na płaszczyznę społeczną³².

Interesujące obserwacje poczynili socjologowie zajmujący się analizą ukierunkowań stereotypów i uprzedzeń. Jedną z pierwszych prac w tym zakresie jest pochodzący z 1939 r. artykuł Fergusona *Primary social attitudes*, w którym wyróżniono trzy zasadnicze obszary największego „zagęszczenia” stereotypów i uprzedzeń: *religionism* (zagadnienia światopoglądowe, poglądy na ewolucję i problem kontroli urodzeń), *humanitarism* (problem kary śmierci, przestępczości i wojny) i *nationalism* (stosunek do prawa, patriotyzmu, cenzury i komunizmu). Z prac nowszych należy wymienić badania nad autorytaryzmem i dogmatyzmem, a także etnocentryzmem i konserwatyzmem³⁴, na przykład artykuł Hartmanna i Wakenhuta³⁵, w którym wyróżnia się trzy typy ukierunkowań stereotypu: „konserwatyzm w dziedzinie religii” (autorzy wyszczególniają tu następujące zmienne: kościół, światopogląd, moralność seksualna, małżeństwo, rodzina); „konserwatyzm polityczny” (komunizm, nacjonalizm, militarizm); „stosunek do mniejszości” (Żydzi, dzieci, neurotycy, przestępcy). Podobny podział stosuje również Rattner³⁶, natomiast Markefka³⁷ koncentruje się prawie wyłącznie na zagadniu mniejszości (we współczesnym społeczeństwie RFN) i wprowadza pięć kryteriów ich zaszerogowania: (1) rasa, (2) narodowość, (3) religia, (4) kultura, (5) dewiacja: a) fizyczna, b) psychiczna, c) prawna, d) seksualna, e) ekonomiczna.

Reasumując można stwierdzić, że w badaniach nad stereotypem i uprzedzeniem dominują trzy kierunki: socjologiczno-empiryczny, (Lippmann, Allport, Katz/Braly, Adorno, Kidder/Stewart, Markefka), teore-

³² Por. także Th. W. Adorno, *Vorurteil und Charakter*. (w:) *Soziologische Schriften II*. Zweite Hälfte. Frankfurt/M. 1975.

³³ L. W. Ferguson, *Primary social attitudes*. (w:) „*Journal of Psychology* T. 8 (1939 r.), ss. 217 - 223.

³⁴ Th. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, E. Levinson i in., *The Authoritarian Personality*. New York 1950; K. Roghmann, *Dogmatismus*. Meisenheim am Glan 1966; E. H. Liebhart, *Entwicklung einer deutschen Ethnozentrismus-Skala und Ansätze zu ihrer Validierung*. „*Zeitschrift für experimentelle und angewandte Psychologie*”, t. 18 (1971 r.) ss. 447 - 471; K. Lenk, *Konservatismus*; (w:) K. Lenk, *Der bürgerliche Staat der Gegenwart*. Reinbek b. Hamburg 1972.

³⁵ H. Hartmann, R. Wakenhut, *Zur Dimensionalität gesellschaftlich-politischer Attitüden bei unterschiedlichen Gruppen*. (w:) „*Zeitschrift für Sozialpsychologie*” 3 (1972 r.), ss. 96 - 115.

³⁶ J. Rattner, *Psychologie des Vorurteils*. Zürich 1971, s. 40.

³⁷ M. Markefka, *Vorurteile, Minderheiten, Diskriminierung*. Neuwied—Berlin 1977, s. 19.

tyczno-metodologiczny (Wilcott, Bergler/Six, Stumme) i psychologiczny (Hofstätter, Rattner, Mitscherlich, Brückner). Żaden z tych kierunków jednak do tej pory nie był w stanie — mimo licznych sygnalizowanych tu usiłowań — odpowiedzieć na pytanie, gdzie przebiega linia pojęciowego rozróżnienia dwu najbardziej problematycznych obszarów badawczych: rozróżnienia między stereotypem a uprzedzeniem.

2. KONTRASTYWNA CHARAKTERYSTYKA POJĘCIA „STEREOTYP” I JEGO DEFINICJA

Wspomnianą kwestię było w stanie rozstrzygnąć językoznawstwo, które dopiero niedawno zainteresowało się problemem stereotypu (można więc mówić także o językoznawczym kierunku badań nad stereotypem). Wprawdzie już Lippmann, a zwłaszcza potem Strzelewicz i Brückner zwracali pośrednio uwagę na rangę języka w tworzeniu się struktury stereotypu, było to jednakże jak gdyby ilustracją wielowarstwowości problemu. Dużym osiągnięciem była także swego czasu praca Mackensena *Verführung durch Sprache*³⁸. Ukazała ona doniosłość i perspektywy badania problematyki stereotypu (językowego) — już choćby tylko przez ogromne nagromadzenie materiału empirycznego. Mackensen koncentruje się jednak w pierwszym rzędzie na językowych „przejawach” stereotypu i nie dąży do żadnej teoretycznej syntezy tej kategorii, choć zgromadzony materiał jak najbardziej upoważniałby do tego. Mackensen prześledził kolejno: akt formułowania wypowiedzi (jako formę aktywności podmiotu), problem „automatyzacji” wypowiedzi poprzez zrutyinizowane struktury językowe (zagadnienie to nazwał Mackensen bardzo trafnie „przedszkolem manipulacji”), problem manipulowania wypowiedzią przez „władzę”, środki masowego przekazu, reklamę i politykę oraz bardzo istotny problem samomodyfikacji wypowiedzi (przez strukturę języka). Mackensen nie definiuje w swej pracy stereotypu, a jeśli mu w ogóle nadaje jakieś znaczenie, to jest ono raczej wąsko pojęte i tożsame z modnym, popularnym, bezrefleksyjnie przyswajaniem i mechanicznie powtarzaniem wyrażeniem. Niemniej jednak ogrom i zakres zgromadzonego materiału były w stanie ukazać perspektywy językoznawczych badań nad kategorią stereotypu. Na początku lat siedemdziesiątych tego rodzaju badania prowadziła Uta Quasthoff. Problem rozgraniczenia pojęć *image*, „przekonanie” i „stereotyp” uważa Quasthoff za stosunkowo prosty: zarówno „*image*” jak i „przekonanie” posiadają podmiotowość jednostko-

³⁸ L. Mackensen, *Verführung durch Sprache. Manipulation als Versuchung*. München 1973.

wą (nie-zbiorową). Oczywiście pojawia się problem, jaka „powinna być” częstotliwość występowania określonego *image* lub przekonania w grupie, aby można użyć terminu „stereotyp”. Heinz Wolf³⁹ uważa ten problem za czysto techniczny (pomiarowy) i proponuje przyjąć określony próg frekwencji (np. 30%). Bardziej skomplikowany jest problem pojęciowego rozgraniczenia stereotypu i uprzedzenia. Ze względu na treść (przedmiot) rozgraniczenie jest niemożliwe. Również praktycznie niemożliwe jest rozgraniczenie elementów „postaw (= uprzedzenie) i „przekonań” (= stereotyp)⁴⁰. Quasthoff uważa, że wobec tak daleko idącego wzajemnego przenikania się kryteriów rozgraniczenia pojęć „stereotyp” i „uprzedzenie” ich definicja jest kwestią umowną. Za uprzedzenie Quasthoff uważa niezwerbalizowany stereotyp, z czego wynika, że ten ostatni jest zwerbalizowanym uprzedzeniem. Quasthoff pozostaje więc jako językoznawca przy pojęciu stereotyp i definiuje je w następujący sposób:

„Ein Stereotyp ist der verbale Ausdruck einer auf soziale Gruppen oder einzelne Personen als deren Mitglieder gerichteten Überzeugung. Es hat die logische Form eines Urteils, das in ungerechtfertigt vereinfachender und generalisierender Weise mit emotional-wertender Tendenz, einer Klasse von Personen bestimmte Eigenschaften oder Verhaltensweisen zu- oder abspricht. Linguistisch ist er als Satz beschreibbar.”⁴¹

Rozgraniczenie zaproponowane przez Quasthoff jest chyba zbyt umowne; przede wszystkim problematyczna jest charakterystyka uprzedzenia, które w tym ujęciu byłoby strukturą istniejącą poza znakiem językowym. Istotnym pozostaje jednakże fakt, że Quasthoff zwróciła uwagę na możliwość formalnego kryterium takiego rozgraniczenia. Na tym samym kryterium oparła swą analizę obu pojęć Angelika Wenzel⁴². Dokonuje ona również (umownego) rozgraniczenia postawy (wyrażanej z reguły przez podmiot wypowiedzi) i przekonanie (wyrażające się w formie twierdzeń ogólnych). Tak więc zdanie będące wyrazem postawy przyporządkowuje Wenzel kategorii uprzedzeń (np. zdanie „nie lubię Polaków”), podczas gdy wypowiedź wyrażającą przekonanie zalicza się

³⁹ H. E. Wolf, *Sozialpsychologie der Vorurteile*. Zob. R. König, *op. cit.*, ss. 912 - 960.

⁴⁰ U. Quasthoff, *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*. Frankfurt/M. 1973, s. 25.

⁴¹ Jak wyżej, s. 28.

⁴² A. Wenzel, *Stereotype in gesprochener Sprache*. München 1978.

do kategorii stereotypów (np. „Polacy są niegospodarni”). Czynnikiem decydującym o zaszeregowaniu jest więc werbalizacja podmiotu wypowiedzi (lub jej brak). Wenzel nie wspomina o możliwości łącznego występowania obu typów (np. „uwazam, że Polacy są niegospodarni”). W takiej sytuacji należałoby się odwołać do skonstruowanych przez Sodniego i Bergiusa⁴³ modeli sądów; przytoczony przykład miałby postać $S_1 \rightarrow S_2$ i stanowiłby syntezę elementów uprzedzenia i stereotypu. Wobec niemożności rozgraniczenia tych kategorii ze względu na przedmiot (stąd fakt synonimicznego ich traktowania przez wielu — zwłaszcza amerykańskich — badaczy) tego rodzaju formalno-językowe kryterium wydaje się jak najbardziej zasadne. W przypadku stereotypów i uprzedzeń istotne jest nie tylko pytanie o treść wypowiedzi (która, jak się wydaje, przesłania wielu badaczom problem formy), ale także pytanie, w jaki sposób została ona sformułowana. Ponieważ to ostatnie pytanie zawarte jest przede wszystkim w fakcie werbalizacji stereotypu (Quasthoff uważa, jak już wspomniałem, że uprzedzenie jest niejako strukturą „przed-werbalną”), celowym jest w takiej sytuacji preferowanie pojęcia stereotypu.

3. PROPOZYCJA MATERIALISTYCZNEGO UJĘCIA KATEGORII STEREOTYPU

Szereg autorów wymienianych tutaj prac rozpatruje stereotyp (uprzedzenie) jako kategorię społecznie zastaną i niemal niezmiennie funkcjonującą w systemie określonej *nature of prejudice* czy *nature of dogmatism*, rządzącą się jakimś samowolnym kanonem praw. W przekonaniu tym zdaje się utwierdzać empirycznie sprawdzony fakt (podkreślany przez Allporta, Hofstättera, Berglera, Mitscherlicha, Gadamera⁴⁴ i in.), że stereotyp spełnia istotną „funkcję wiedzy”, jest „ważnym programem sterującym i orientującym” (Bergler), jest „pomocny w poznawaniu rzeczywistości” (Allport). Funkcje te mają jednak charakter pozorny (fałszywy) i jedynie retuszują faktyczny deficyt poznawczy członków grupy, w której określony stereotyp funkcjonuje, a nawet więcej: stanowi barierę (Strzelewicz) dla ewentualnych dalszych procesów poznawczych. Ta psychologiczna funkcja stereotypu zdaje się wielu badaczom przesłaniać

⁴³ K. S. Sodhi, R. Bergius, K. Holzkamp, *Urteile über Völker*. (w:) A. Karsten, *Vorurteil. Ergebnisse psychologischer und sozialpsychologischer Forschung*. Darmstadt 1978, ss. 157 - 184.

⁴⁴ H. G. Gadamer, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen 1975, ss. 250 - 275.

fakt, że stereotyp spełnia (może spełniać) istotną funkcję ideologiczną. Tę funkcję podkreślają przede wszystkim Brückner, Rattner, Quasthoff i Wenzel.

Zanim jednak przejdziemy do tego zagadnienia, zwróćmy uwagę na strukturę logiczną stereotypu. Opiera się ona na strukturze twierdzenia ogólnego, wyrażającego się formułą

$$\forall(x) [A_{(x)} \rightarrow B_{(x)}],$$

co oznacza, że każde „x” należące do klasy „A” ma cechę „B”. Stereotyp nie musi jednak zawsze przedstawiać tak prostej, przejrzystej formy. Piaget⁴⁵ na przykład udowadnia, że stereotyp może bazować na nieumiejętności relatywizacji, co stanowi przyczynę twierdzeń typu $A=B$, ale $B \neq A$; np. Polak w kraju niemieckojęzycznym = cudzoziemiec, ale Niemiec w Polsce = Niemiec. Dalszą komplikację struktury stereotypu może oznaczać tzw. synkretyzm ról (Brückner), a raczej redukcja ról, która wyraża się tym, że przedmiot stereotypu funkcjonuje (w świadomości członków grupy, która ten stereotyp kreuje) nie w kilku rolach, jakże rzeczywiście spełnia, lecz tylko w jednej, przy czym eliminacja ta ma charakter intencjonalny.

Wspomniany ideologiczny charakter stereotypu odnosi się (z uwagi na jego dążność do fałszywej racjonalizacji) do „produkowanej” społecznie świadomości, która funkcjonuje jako fałszywa świadomość dla upozorowania spełnienia interesów grup społecznych. W tym zakresie jednak interesy materialne — jak udowadnia Habermas — są w wielu społeczeństwach rzeczywiście spełniane. W tych społeczeństwach funkcjonuje fałszywa świadomość jako „gläserne Hintergrundideologie, welche die Wissenschaft zum Fetisch macht”⁴⁶. Ideologiczny charakter stereotypu właśnie w tym kontekście nabiera znaczenia; stereotypy są tu bowiem czynnikiem wywierającym negatywny wpływ na emancypacyjne dążenia grup społecznych. Negatywnym przejawem tego wpływu jest tzw. „topos” (stereotyp językowy o ukierunkowaniu społecznym). Problem ten przeanalizował Heinrich Popitz w swych badaniach empirycznych nad wyobrażeniami społecznymi robotników w RFN⁴⁷. Nasuwa się tu konkluzja, że stereotyp, a w szczególności topos stanowi czynnik werbalizujący ideologię jako społecznie konieczną fałszywą świadomość i jest dzięki tymże samym cechom społecznie (np. przez literaturę) zmienny.

⁴⁵ J. Piaget, *Wie sich bei Kindern die Vorstellung von Heimatland und Ausland entwickelt*, (w:) A. Karsten, *op. cit.*, ss. 93 - 119.

⁴⁶ J. Habermas, *Technik und Wissenschaft als Ideologie*, Frankfurt/M. 1968, s. 88.

⁴⁷ H. Popitz i in., *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*. Tübingen 1977 (V wyd.), ss. 81 - 83.

4. NEGACJA I KREACJA STEREOTYPU W LITERATURZE RFN

Na pytanie w jaki sposób literatura może zmieniać strukturę stereotypu trudno udzielić generalnej i jednoznacznej odpowiedzi, jeśli się nie zawęzi problemu do konkretnego typu literatury, jak i typu odbiorcy. Ciekawych obserwacji w tym zakresie może dostarczyć literatura dokumentalna (w tym także literatura posługująca się techniką dokumentalną — tzw. *fingierte Dokumentation*), stawiająca sobie jako cel spowodowanie zmian określonych stereotypów (grupowych) lub ich całkowitą negację poprzez ich jaskrawe i z reguły niekomentowane ukazanie. Teksty o tego rodzaju krytycznych intencjach tworzą swoistą „strukturę apelu”⁴⁸ dzięki świadomemu pozostawieniu swoistej luki komunikacyjnej w zakresie funkcji komentującej. Nasuwa się tu pytanie, czy odbiór tego typu tekstów może przebiegać zgodnie z wyobrażeniem (idealnego odbioru) nadawcy. Dla zilustrowania tego problemu odwołam się na początku do badań empirycznych.

W 1969 r. Karl H. Bönner⁴⁹ przedstawił wyniki badań socjopsychologicznych nad oddziaływaniem sztuki Petera Weissa „Die Ermittlung”. Warto przedstawić tu po krótko metodę i wynik tej empirycznej analizy, gdyż rozważając problem oddziaływania większości utworów z literatury współczesnej możemy stawiać jedynie hipotezy; w tym wypadku natomiast dysponujemy konkretnymi, reprezentatywnymi wynikami. Bönner poddał badaniom 312 przypadkowo wybranych osób w wieku 15 - 25 lat (m. in. uczniów, studentów i młodzież pracującą) zamieszkałych w Kolonii. Kolejność badań była następująca:

- A. badania wstępne: przeprowadzono test na antysemityzm (wg skali Eysencka);
- B. selekcja przygotowawcza badań właściwych: spośród 312 osób wybrano 49, które nie czytały, nie obejrzały ani nie słyszały wersji słuchowiskowej sztuki Weissa „Die Ermittlung”;
- C. badania właściwe: przed i po zapoznaniu badanych z wersją słuchowiskową sztuki zebrano dane osobowe (wiek, zawód, wyznanie, pre-

⁴⁸ Wolfgang Iser uważa, że luka komunikacyjna (niedopowiedzenie, nieokreślenie) jest czynnikiem konstytuującym tzw. strukturę apelu tekstu literackiego (W. Iser, *Die Appelstruktur der Texte*. Konstanz 1970). Nie odnosi się to w jego analizie bezpośrednio do tekstu typu dokumentalnego, jednak tego rodzaju odniesienia można z pewnością uznać za realne — wyłączenie bowiem z tekstu czynnika komentującego (np. większość sztuk dokumentalnych Weissa, Hochhuta, Enzensbergera, Kipphardta i in., a także sztuki „ludowe” Kroetza, Sperra, Faßbindera i in. eliminują prawie zupełnie ten czynnik) może w takim wypadku tym silniej motywować odbiorcę do zajęcia stanowiska.

⁴⁹ K. H. Bönner, *Die Ermittlung. Sozialpsychologische Untersuchung der Wirkung des Hörspiels von Peter Weiss*. (w:) K. D. Hartmann (Hrsg.), *Politische Beeinflussung. Voraussetzungen. Ablauf und Wirkungen*. Frankfurt/M. 1969.

ferencje polityczne, zawód ojca i jego preferencje polityczne i in.), po czym poddano wszystkie osoby badaniom przy pomocy skali faszyzmu (Adorno). Przeprowadzono także badania na stereotypowość przy pomocy tzw. list właściwości (*Eigenschaftslistenverfahren*) Katza/Braly'ego. Chodziło o wskazanie cech, które respondenci uważali za „typowo niemieckie”, „typowo semickie”, a także cechy, które ich zdaniem były typowe dla (niemieckich) strażników obozów koncentracyjnych. Przeprowadzono także dyskusję z respondentami, w której mogli oni szerzej wypowiadać i argumentować swoje poglądy. Należy jeszcze raz podkreślić, że wszystkie te zabiegi badawcze zostały przeprowadzone zarówno przed jak i po zapoznaniu badanych ze sztuką Weissa.

Wyniki badań udzielając zdecydowanie negatywnej odpowiedzi na pytanie, czy odbiór (niekomentowanego) tekstu dokumentarnego przebiega zgodnie z intencją nadawcy. Okazuje się, że postawy nacechowane stereotypami negatywnymi (antysemityzm), a także stereotyp względnej „niewinności” funkcjonariuszy SS (przejawiający się u niektórych respondentów w używaniu takich sformułowań jak „zaślepieni”, „ci, którzy zblądzili” itp.) po lekturze sztuki Weissa uległy wyraźnemu wzmocnieniu. Dotyczy to szczególnie tych badanych, których preferencje polityczne koncentrowały się wokół CDU i RCDS (*Ring Christlich-Demokratischer Studenten*), a także respondentów o niższym (leżącym poniżej wykazanej przeciętnej) poziomie inteligencji (Bönner przeprowadził specjalny test w tym zakresie). Symptomatyczny jest tutaj fakt, że po zapoznaniu się ze sztuką znaczny procent respondentów (ponad 40%) przynawał się do negatywnego stosunku do Żydów, a 6% obstawało nadal przy postawie skrajnego antysemityzmu (punkty 15-20 w skali Eysencka), przy czym u osób, które cechowały konserwatywne sympatie polityczne, a także u osób, które osiągnęły stosunkowo niższe wyniki testu inteligencji zaobserwowano procentowy wzrost postaw etnocentrycznych po lekturze sztuki. U tych osób przeważał po zapoznaniu się ze sztuką pogląd, że należałoby „wreszcie skończyć ze starymi historiami”.

Bönner konkluduje, że wobec niespełnienia pozytywnych oczekiwań co do odbioru literatury dokumentarnej zasadne jest szersze zajęcie się problemem psychologicznych i socjologicznych uwarunkowań oddziaływania tego rodzaju literatury. Wniosek ten dotyczy, jak sądzę, nie tylko literatury dokumentarnej w ścisłym tego słowa znaczeniu (teatr dokumentarny, reportaż, protokół itp.), lecz także literatury posługującej się metodą niekomentowanego przekazu faktów (niekoniecznie obiektywnie zaistniałych). Z pewnością interesujących wniosków dostarczyłaby np. analiza odbioru tzw. „sztuk ludowych” lub tekstów prozatorskich

reprezentujących nurt tzw. „fingowanej dokumentacji” uprawiany przez młodszych pisarzy RFN — Weißenborna, Schnella, Bielera, Feldesa, Zwerenza, Fuchsa i in. Stosunkowo łatwo można przewidzieć odbiór tych tekstów w przypadku względnie małego dystansu społecznego odbiorcy do problematyki tekstu. Z dużym prawdopodobieństwem można tu przyjąć, że o ile odbiór miałby w ogóle miejsce — co jest osobnym zagadnieniem — to miałby on charakter afirmatywny. Podwodem tego „nieporozumienia” jest fakt, że krytyka stereotypów werbalizujących świadomość potoczną tkwi w przypadku tekstów, o których będzie mowa, wyłącznie w zamyśle twórczym nadawcy — ma więc charakter czysto intencjonalny i nie jest elementem organizującym tekst, którego odczytanie jest w takiej sytuacji uwarunkowane takim stanem (samo-) wiedzy odbiorcy, który pozwoliłby mu na uświadomienie powstałej w ten sposób celowej luki komunikacyjnej w zakresie funkcji komentującej i wyodrębnienie wspomnianej „struktury apelu”; jest to więc kwestia określonego stanu „ekstratekstualnej preinformacji” odbiorcy. Powyższy argument byłby jednocześnie po części odpowiedzią na pytanie, dlaczego przeprowadzone przez Bönnera badania dały wynik negatywny.

Patrząc z perspektywy początku lat osiemdziesiątych na rozwój literatury w RFN można w niej stosunkowo łatwo wyodrębnić nurt krytyki świadomości potocznej, choć oczywiście nie chodzi tu o jakiś odrębny kierunek literacki, a raczej o istotne zjawisko tematyczne. Nurt ten towarzyszył np. problematyce obrachunku z nazistowską przeszłością (Böll, Grass, Lenz, Hochhut, Geißler i in.), problematyce stosunku do przeszłości w ogóle (Kempowski), jak i krytyce stosunków społeczno-politycznych w RFN, gdzie jest on szczególnie widoczny. Dokonując dalszego uściślenia tego zagadnienia należałoby powiedzieć, że krytyka ta dotyczy przede wszystkim stereotypów etnocentrycznych⁵⁰ w świadomości potocznej. Oczywiście wiąże się z tym szereg zagadnień szczegółowych: problemy postaw politycznych (konserwatyzmu, konformizmu), autorytaryzmu, tolerancji zjawisk mniejszościowych, stosunku do przeszłości i in.

Theodor Weißenborn, jeden z najbardziej bezkompromisowych literackich krytyków świadomości potocznej, poświęca sporo uwagi w swych tekstach problemowi konserwatyzmu. Ponieważ interesuje nas tutaj literatura posługująca się metodą (niekomentowanej) dokumentacji, warto wskazać na tekst Weißenborna *Ad maiorem Dei gloriam. Zitate aus*

⁵⁰ Pojęcia „etnocentryzmu” użyto tu w znaczeniu najczęściej spotykanym: jako selektywne pozytywne przewartościowanie grupy własnej i selektywne negatywne przewartościowanie grupy obcej (zob. H. Reimann, B. Gäsen i in., *Basale Soziologie*, Opladen 1977, ss. 85 - 86).

*einer fingierten Predigt*⁵¹. Intencją autora jest ukazanie stereotypów myślowych fenomenu, który można by tu nazwać faszystoidalnym klerykalizmem. Tematem tego „fingowanego kazania” są problemy demograficzne i ekonomiczne krajów nisko rozwiniętych; są one przedstawione w pewnym teleologicznym ciągu „uwarunkowań”:

„Die Armut ist es ja, die die Tugend der Caritas allererst ermöglicht und die uns Christen immer wieder Gelegenheit bietet, uns durch Spenden und Almosen in der Tugend der Barmherzigkeit zu üben zu unserem Heile und zum Wohle der Notleidenden.” (s. 80)

Konserwatywne sympatie polityczne i tendencje autorytarne korespondują tu wyraźnie ze sobą i znajdują swój wyraz w odwoływaniu się również do stereotypów językowych (w dalszej części szkicu wskażę na niektóre formy funkcjonowania języka w świadomości potocznej). Poniższy przykład ilustruje, jak ścisły jest ten związek (stereotypy językowe — *kursywa*):

„Seht ihr Geliebte im Herrn, so hat eben jede Medaille zwei Seiten, und man muß auch weiterdenken. Was würde geschehen, so frage ich euch, wenn die Kirche auf ihren Besitz verzichtete und ihr Vermögen für die Bekämpfung des Hungers in der Welt zum Fenster hinauswürfe? Würden die Menschen, die bis dahin in Not und Elend gelebt haben, wenn so plötzlich zu Wohlstand gelangten, nicht übermütig werden? Würden sie nicht der Maßlosigkeit verfallen und, sobald sie körperlich hinreichend gekräftigt wären, in verantwortungsloser Leidenschaft noch mehr Kinder in die Welt setzen als bisher? ... Oder aber — was noch viel, viel schlimmer wäre! — würden diese Menschen, die jetzt noch weitgehend Analphabeten sind, sobald sie lesen und schreiben gelernt haben, nicht versuchen, in den Besitz empfängnisverhütender Mittel zu gelangen. Und würden sie sich dieser Mittel als dann nicht auch zu bedienen wissen und somit gegen das Verbot unseres Heiligen Vaters verstoßen und Sünde auf sich laden? (ss. 74 - 75).

Dalsze stereotypy i słowa-sygnały użyte w tekście Weißenborna to m. in. *Demut, Ordnung (wie sich das gehört), Gehorsam gegen Staat und Kirche*. Krytyka stereotypu etnocentrycznego ma więc u Weißenborna swe odniesienie do konserwatyizmu (politycznego), a także autorytaryzmu i afirmacji przemocy. Uwidacznia ona rozdziew (a może związek,) między deklaratywną „miłością bliźniego” a gotowością do działań represyjnych:

„So ist eben das Christentum eine Religion der Liebe, ... des Friedens, des Ausgleichs und der Versöhnung — den jungen Burschen da unter dem Turm, wenn sie (sic!) unter der Predigt rauchen wollen, würde ich empfehlen, lieber gleich ganz rauszugehen auf den Kirchhof! Jajaja..., genau dich meine ich! Kerl, wenn ich da runterkomme, ich schlag dir die Zigarette in den Hals, daß

⁵¹ Th. Weißenborn, *Gesang zu zweien in der Nacht. Texte gegen die Gewalt*. Stuttgart 1977, ss. 71 - 82.

sie dir im Genick wieder rauskommt! Da soll doch wohl der Teufel reinschlagen! — Na, ist doch wahr!" (s. 74)

Podobnie jak Weißenborn również Günter Fuchs ukazuje struktury autorytarne w świadomości potocznej (oraz ich ekspansję). Jego tekst *Geschichte von der Unterrichtsstunde auch Helme betreffend*⁵² jest utrzymany w formie prelekcji i eksponuje elementy zwięzłej instrukcji. „Prelegent” odnosi się z lekceważeniem do takich rodzajów nakryć głowy, jak czapka, kapelusz, beret itp. i uważa jedynie hełm za „ozdobę godną męskiej głowy”, gdyż kojarzy mu się on z „energią, burzą, walką, atakiem”. Szczególne „zaufanie” budzi w nim widok hełmu z napisem „policja”. Fuchs również nie wprowadza do swego tekstu elementów komentujących czy ironizujących, a więc i w tym wypadku krytyka świadomości potocznej ma charakter intencjonalny.

Podobną optykę narracyjną stosuje Manfred Bieler w opowiadaniu *Rede des Aufsehers über das Wesen des Strafvollzugs*⁵³. Narrator (strażnik więzienny) opisuje dwa przeczące sobie przypadki ukarania za popełnione przewinienie: pewien piekarz został skazany na karę więzienia, ponieważ piekł chleb z otrębami i plewami, natomiast inny piekarz — za to, że po wydaniu zalecenia, że należy piec chleb z otrębami i plewami, nadal piekł chleb bez tych dodatków. Postawa narratora jest nacechowana pewnymi wahaniem; oficjalnie jednak zgłasza on swą całkowitą gotowość „respektowania obu praw”, proponując jednocześnie (i tu najbardziej uwidacznia się jego autorytarna postawa) utworzenie specjalnej „szkoły dla wahających się pracowników aparatu wymiaru sprawiedliwości” (s. 199). Chodzi tu więc (jak i w poprzednich tekstach) o niemal całkowitą identyfikację subiektywności narratora („autora”) z powierzoną mu rolą; jest to przypadek skrajny, w którym motywacją roli staje się ona sama. Przesunięcie punktu ciężkości na „rolę” (pojęcie to wydaje się adekwatne zwłaszcza w odniesieniu do stereotypów etnocentrycznych) uważa Hans P. Dreitzel za „mechanizm obrony przeciwko frustracji, którą spowodowałby brak identyfikacji w tym zakresie”⁵⁴ (ta psychologiczna argumentacja nie daje jednak polgądu na doniosłość społecznych konsekwencji konformizmu roli⁵⁵).

⁵² G. B. Fuchs, *Zwischen Kopf und Kragen. 32 wahre Geschichten und 13 Bilder*. Berlin 1967, ss. 23 - 24.

⁵³ M. Bieler, *Der junge Roth. Erzählungen*. München 1968.

⁵⁴ H. P. Dreitzel, *Die gesellschaftlichen Leiden und das Leiden an der Gesellschaft*. Stuttgart 1963, s. 315.

⁵⁵ Warto w tym kontekście wskazać na artykuł P. Brücknera, *Zur Psychologie des Mitläufers*, którego autor daje zwięzłą definicję konformizmu (bierne i indyferentne zachowanie społeczne okresów przedmonopolistycznych) i stara się praktycznie odpowiedzieć na pytanie, w jakich warunkach społecznych może nastąpić radykalizacja konformizmu. Zob. K. D. Hartmann, *op. cit.*, ss. 153 - 160.

Problemowi konserwatyizmu i autorytaryzmu w świadomości potocznej poświęcone jest opowiadanie Rodericha Feldensa *Dummkopf mit fünf Buchstaben*⁵⁶. Narratorem jest kilkunastoletni chłopiec, uczeń, a przedmiotem narracji — jego rodzina: ojciec pracujący w bliżej nieokreślonym przedsiębiorstwie (jeździ po okolicznych miejscowościach chyba w celu zbierania zamówień dla swojej firmy) i matka nie pracująca zawodowo. Postacią centralną jest ojciec; jego cechy osobowości eksponowane w opowiadaniu — to konserwatyzm i autorytaryzm o zabarwieniu etnocentrycznym. Podczas oglądania w telewizji meczu piłki nożnej Włochy—RFN wypowiada się następująco o drużynie włoskiej:

„... Spaghettifresser ... Faul spielen, das ist das einzige, was die können... da kuckt euch das an, wie sich die *Ithakersau* wälzt, als hätten ihn die Deutschen halbtot getreten. Wenn sie das auch endlich mal täten ... jetzt werden die (=Włosi — C.K.) auch noch frech ... fehlt nur, daß *einer sein Messer zieht*... Und so was lassen wir auch nach Deutschland rein... Das dauert nicht mehr lange, dann dürfen die wählen. Und warum? Damit sich die *rote Clique in Bonn* noch breiter machen kann... Das kann denen nur recht sein, wenn wir in fünfzig Jahren *alle kraushaarig und knickbeinig* sind. Dann wählen wir alle rot. Wißt ihr, was die Kinder im Bayerischen Wald auf der Straße singen? »Brandt an die Wand«“ (s. 61).

Jedyną i symptomatyczną reakcją rodziny na te słowa przynosi zakończenie opowiadania: „Vati hat einen schweren Tag gehabt, sagt Mutti leise, und alle nicken” (s. 62). Równie znamieny jest pozytywny stosunek centralnej postaci do nazistowskiej przeszłości; jest on oparty w charakterystyczny sposób na rozumowaniu w trybie warunkowym: „fala komunizmu, inflacji, cudzoziemców, przestępczości i perwersji seksualnej” to zjawiska, do których „Hüter by nie dopuścił” (s. 53). Dominuje tu charakterystyczne dla *authoritarian personality* poczucie zagrożenia, a także przekonanie, że dalszy bieg wypadków będzie miał charakter regresywny⁵⁷.

Stosunek do nazistowskiej przeszłości (oczywiście w odniesieniu do świadomości potocznej) jest również tematem opowiadania Gerharda Zwerenza *Der Führer auf'm Klo*⁵⁸. Opowiadanie to jest monologiem sprzątaczkii pewnego urzędu miejskiego, która nagle stwierdza w ubikacji urzędu obecność Hitlera. Urząd uważa fakt ten za drażliwy i nie za-

⁵⁶ R. Feldens, *Die Reise an den Rand des Willens. Erzählungen*. Hamburg 1979, ss. 47 - 62.

⁵⁷ Jest to jedna z istotnych cech tzw. osobowości autorytarnej (*authoritarian personality*) stanowiąca jeden z wyznaczników skali autorytaryzmu sformułowanej przez Th. W. Adorno i jego zespół (*Studien zum autoritären Charakter*. Frankfurt/M. 1973).

⁵⁸ G. Zwerenz, *Der Führer auf'm Klo*. (w:) *Nachrichten vom Zustand des Landes*. Hrg. von R. Bergmann. Modautal/Neunkirchen 1978, ss. 246 - 250.

biera na ten temat głosu, bardziej interesująca jest jednak reakcja samej sprzątaczkii. Sądzi ona, że „jako sprzątaczką” (tu pojawia się znowu zagadnienie identyfikacji z rolą) „nie może mieć nic przeciwko obecności Hitlera w ubikacji urzędu miejskiego” (tym bardziej, że jego zachowanie nie naruszało stanu higienicznego ubikacji), uważa jednak to miejsce za niegodne „najwyższego urzędnika niemieckiego”. Konkluzja sprzątaczkii jest następująca (odnosi się ona bezpośrednio również do filmu Joachima C. Festa *Hitler — Eine Karriere*):

„Der Führer ist'n anständiger Mann. Er hat nichts gewußt von den Dingen damals, den Juden und so... Die Wahrheit... ist, niemand wollte den Faschismus, nur der Versailler Vertrag war da und mußte weg und ging nicht weg, und da nahm Deutschland den Führer, und der Führer nahm den Versailler Vertrag, ja und so haben wir uns eine freie demokratische Republik erkämpft. Den Versailler Vertrag aber den haben wir weggekriegt, und das ist der Erfolg des Führers, das kann doch einfach niemand bestreiten, oder?” (ss. 243 - 250).

Przytoczony cytat wskazuje, jak silne bariery językowe (zob. druk kursywą w tekście) determinują zrozumienie faktów historycznych, które narrator ma na myśli; Układ Wersalski funkcjonuje tu na zasadzie „samoistnej”, jest niemal osobą, która ma odejść, a „nie chce”; narrator jest w stanie co najwyżej zdobyć się na tego rodzaju mechaniczne i obrazowe odzwierciedlenie tego faktu w swej świadomości. Obrazowe funkcjonowanie znaku językowego i jego fetyszyzacja (Horkheimer) to istotne cechy odzwierciedlonej w tym tekście werbalizacji stereotypu.

Wskazano już przy niektórych okazjach na rolę języka w procesie werbalizacji stereotypu (jak twierdzi Adam Schaff, „znak słowny jest związany nie tylko z pojęciem, lecz również ze stereotypem”⁵⁹).

Ponieważ znak językowy w przypadku struktur stereotypowych nie jest neutralnym narzędziem lecz raczej obiektem fetyszyzacji, warto choć wycinkowo (np. w odniesieniu do stereotypu etnocentrycznego) przyrzeć się temu problemowi. Język spełnia tu w dużym stopniu funkcje sygnałne, np. werbalizacja autostereotypu zawiera w sobie aspekt odgraniczający i nierzadko jednocześnie wartościujący. W takich znaczeniach używano w wymienionych tekstach np. słowa *Deutschland* (Feldes: „Und so was lassen wir noch nach Deutschland rein”), słowa *Volksgemeinschaft* (Bieler) czy słowa *Deutschlandlied* (Zwerenz: „... wir sind ja um- und umerzogen worden, bis einem das Deutschlandlied im Halse steckenblieb”). Również przymiotnik *deutsch* funkcjonuje w sensie wartościującym. Nota bene literatura wskazuje tu tylko na fakt istniejący poza nią; na przykład określenia handlowe typu *deutscher Stenotypistenstift*, *deutsche Markenbutter*, *deutscher Pilsener*, *deutsche Salami*,

⁵⁹ A. Schaff, *Szkice z filozofii języka*. Warszawa 1967, s. 114.

czy w ogóle *deutsches (Qualitäts-) Erzeugnis* zawierają przymiotnik *deutsch* w funkcji, która w świadomości potocznej może być odczytana jako wartościująca (oczywiście obok funkcji deiktycznej). „Niemiecki” może więc oznaczać tu tyle co „dobry”, „wysokiej jakości”. W podobnych wariantach znaczeniowych (wartościujących bądź etnocentrycznych) użyty został ten przymiotnik w opowiadaniu Feldesa (*deutsche Abwehr* — chodziło o obrońców z drużyny piłkarskiej), Kempowskiego — *Aus großer Zeit* — (*zeine gute deutsche Mark*), Walsera — *Eiche und Angora* — (*Aine Eiche ist immer eine deutsche Eiche, oder hast du schon einmal eine italienische Eiche gesehen?*).

Przykłady krytyki świadomości potocznej w literaturze RFN można by mnożyć. Dotyczy to szczególnie krótkich form prozatorskich uprawianych przez pisarzy średniego i młodszego pokolenia (m. in. Max von der Grün, Reinhard Lettau, Klaus Staeck, Robert Wolfgang Schnell, Wolfgang Bächler, Peter-Paul Zahl, Peter O. Chotjewitz). Ale również pozaliterackich (np. publicystycznych) wypowiedziach pisarzy RFN zaznacza się coś w rodzaju konfliktu mentalności między pisarzem a jego współobywatelami, przy czym w wypowiedziach tych ze znaczną częstotliwością powtarzają się stwierdzenia pewnych cech mentalności tzw. „przeciętnego obywatela RFN”: Andersch i Piwitt mówią o „fałszywym sumieniu oportunistycznego Niemca” (a nawet — Piwitt — „oportunistycznego pisarza niemieckiego”) ⁶⁰, Hädeche — o „antydemokratycznej postawie przeciętnego obywatela niemieckiego wobec wszelkich mniejszości” ⁶¹, Hoffmann — o „autorytarnym posłuszeństwie” i „kierowaniu się uprzedzeniami w działaniu”, Hagelstange — o „niemal dziecinnej postawie wobec spraw militarnych”. Sądy te nie zawsze są logicznym przedłużeniem formułowanych przez tych mniej lub bardziej znanych pisarzy argumentów; być może uzasadniony byłby tu niekiedy zarzut wtórnego stereotypu (podobnie jak to czyniono wobec wypowiedzi Th. W. Adorno na temat *authoritarian personality*).

Niemal programowo wypowiedział się na temat cech określonych problematycznym mianem „typowo niemieckich” Theodor Weißenborn, formułując na tej bazie rodzaj programu literackiego:

„Literatur ist permanente Verunsicherung des chronisch an Verdrängungen leidenden öffentlichen und privaten Bewußtseins. Ihre Aufgabe ist demnach nicht Verherrlichung, sondern Kritik der Gessellschaft ... und das Nahziel dieser Kritik

⁶⁰ A. Andersch, *Die Blindheit des Kunstwerks und andere Aufsätze*. Frankfurt/M. 1965, s. 17; W. Hasenclever, *Prosa-schreiben. Eine Dokumentation*. Berlin 1964, s. 263.

⁶¹ Zob. M. Doehlemann, *Junge Schriftsteller. Wegbereiter einer antiautoritären Gesellschaft?* Opladen 1970, s. 62.

heiße Zersetzung ... zersetzt werden muß unsere Autoritätshörigkeit, unser Gehorsam, der Gehorsam eines Adolf Eichmann... die latente faschistoide Aggressionswut nicht nur der Machthaber, sondern auch des Mannes auf der Straße ... zersetzt werden muß der idiotische Stolz einer Mutter, die mir sagte: »Mein Vater war Offizier und mein Mann war Offizier, da sollen meine Söhne auch ruhig Offizier werden. Das Militär hat noch keinem geschadet« — ein Stolz, den man zwecks Komplettierung der Idiotie mit dem Bundesverdienstkreuz schmücken sollte... zersetzt werden muß die gläubige Demut der Christen, die sich schafköpfig-geduldig Sonntag für Sonntag von den Kanzeln der Kirchen herab homiletisch perfekten Blödsinn anhören, ohne dazwischenzurufen..., zersetzt werden muß diese ganze autoritäre Scheiße, die in diesem Land aus allen Ecken stinkt...»⁶²

Ten nacechowany daleko idącą samoświadomością program odnosi się z pewnością do wielu prób literackiej krytyki świadomości potocznej. W zestawieniu z przytoczonymi wynikami badań empirycznych nad efektywnością reakcji stereotypu w świadomości potocznej przez literaturę nasuwa się jednak generalna wątpliwość, czy literatura podejmująca w sposób intencjonalny krytykę stereotypu ma szansę — aby użyć sformułowania Weißenborna — przyczynić się do jego „rozkładu”. Jedyne poszerzenie zakresu badań empirycznych i objęcie nimi coraz częściej dziś w literaturze RFN spotykanego gatunku, jakim jest proza (quasi-)dokumentarna, w tym także reportaże, protokoły i inne teksty zajmujące się świadomością potoczną pozwoliłoby udzielić konkretnej odpowiedzi na to pytanie.

⁶² Th. Weißenborn, *Literatur als Herausforderung*. (w:) *Motive. Deutsche Autoren zur Frage „Warum schreiben Sie?“* Hrsg. von R. Salis. Tübingen 1971, ss. 336 - 340.

